

УДК 336.02 (477.5) «XVIII–XX ст.»

В.М. Орлик
(м. Кіровоград)**КОЗАЦТВО ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ФІНАНСОВІЙ ПОЛІТИЦІ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ в кінці XVIII – середині XIX ст.**

Стаття присвячена одній із важливих проблем соціально-економічної історії лівобережного козацтва в кінці XVIII – середині XIX ст.

В статье рассматривается одна из важнейших проблем социально-экономической истории левобережного казачества в конце XVIII – середине XIX века.

The article deals with one of the important problems of the social and economic history of the Livoberezhne Cossacks at the end of the 18 century – in the middle of the 19 century.

Проблеми історії лівобережного козацтва не нові для історичної науки. Проте з усього історіографічного масиву лише невелика його частина стосується питань соціально-економічної історії останнього у кінці XVIII – середині XIX ст. Серед дожовтневих публікацій перш за все необхідно відзначити праці М.Стороженка¹ й І.Ф.Павловського². В радянській історіографії, козацтво розглядалося у контексті історії державних селян³. Дещо збільшилася кількість наукових досліджень з його минулого в дореформений період після розпаду СРСР 1991 р. Так, зокрема 1996 р. у Києві перевидано монографію відомого західного науковця українського походження З.Когута⁴, в сьомому розділі якої якраз і розглядаються проблеми інтеграції малоросійського козацтва до імперського соціального організму. Серед сучасних вітчизняних праць з його історії у імперії Романових не можна залишити поза увагою статтю В.С.Шандри⁵, в котрій дослідниця не лише навела ряд документів, які ілюструють ставлення центральних та губернських владних структур до проблем життєдіяльності полтавського і чернігівського козацтва, в тому числі у галузі оподаткування, а й аналізує ці процеси.

Після останніх проявів українського автономізму – існування козацьких полків на Слобожанщині, Гетьманщині та полкового устрою на Лівобережжі й Запорозькій Січі на півдні військові обивателі та козацтво продовжували існувати лише як окремий стан, близький до державних селян. Однак однозначно, наслідуючи імперського законодавця, визначати останнє як одну із станових груп цих селян, на нашу думку, було б не цілком коректно. Адже їхні політико-правові статуси значно різнилися. Особливо це стосувалося питань особистої свободи, права переходу в інші податні стани, а також винокуріння і землеволодіння. «Как ни были ограничены права малороссийских казаков к концу XVIII века, но все же таки их свободное состояние не могло сравниться с тяжким бесправием крестьянства»⁶, – відзначав М.Стороженко. Козацтво й військові обивателі були найчисленнішими становими групами державних селян Лівобережжя у першій половині XIX ст. Так, зокрема козацтво в 1813 та 1850 рр. становили 83,02 % і відповідно 82,93 % кількості останніх на Полтавщині,

71,08 % й 64,93 % – на Чернігівщині, а військові обивателі Харківщини 1813 р. становили 81,80 % державних селян цієї губернії⁷.

Історію формування фіскальних зобов'язань українського козацтва до імперії Романових у кінці XVIII ст. відображено у височайше затвердженій вересневій 1807 р. доповіді Сенату «О сравнении панцирных бояр в повинностях с малороссийскими казаками». Законодавець указував, що травневий 1783 р. указ Катерини II включав українське козацтво до податних станів імперії, впорядкувавши їхні податкові зобов'язання, оскільки козаки «до 1783 года платили поборы неопределённые, зависевшие от воли начальства; в оном году высочайшим указом мая 3 дня повелено: собирать с них на содержание военной их службы, вместо прежних неопределённых поборов, с каждой души по одному рублю по 20 копеек на год; кроме того, казаки малороссийские платят оброчных за право винокурения по 1 рублю с души, по указу 1794 года сентября 7 дня, вместо провианта, по 50 копеек и по указу 1797 декабря 18 прибавочных, вместо содержания полковых подъемных лошадей, по 26 копеек, накладных по 2 копейки на рубль, всего по 2 рубля 81 копеек с каждой души»⁸. Отже, 1797 р. податкові зобов'язання українського козацтва були в 1,87 раза меншими, ніж у державних селян, котрі сумарно сплачували 5 руб. 26 коп. Принципова різниця була в сплаті оброку. Для козаків він був своєрідною формою акцизу за право вільного винокуріння, а для державних селян – орендною платою за використання державних земель. 1803 р. Сенат визнав перших «полноправными владельцами принадлежащей им земельной собственности»⁹.

Податкова політика держави щодо малоросійського козацтва, як правило, залежала від ряду внутрішньо- та зовнішньополітичних чинників. Цілком слушно зазначала Т.Лазанська, що «в период войны правительство, используя казаков как дополнительную военную силу, снимало с них оброк. Поэтому государственная власть в зависимости от обстановки лавировала: она то частично освобождала казаков от уплаты податей, то вновь привлекала к таковой»¹⁰.

Останні заносилися до окладних книг товариств тих населених пунктів, у котрих вони мешкали. Змінювали місце проживання вони лише за узгодженням із Казенною палатою, яка видавала указ про їхнє виключення з подушного окладу в одному товаристві й запис в іншому. Так, наприклад, чиновники Київської казенної палати, на прохання «значкового товарища сына Григория Тимченка и по учиненной справке приказали: в Переяславское и Киевское уездные казначейства послать указы и велеть первому вышеописанного Тимченка в двух из числа казаков, а подсоседка в одном мужеска полу души из числа казачьих подсоседков уезда Переяславского в селе Капустинцах с начала сего 795 года исключить, а последнему его Тимченка с тем подсоседком в толиком же числе душ и с того времени уезда Киевского в местечке Воронкове в число тамошних казаков и их подсоседков и в подушной оклад причислить»¹¹.

Але не всі представники козацького стану смиренно виконували царські укази й записувалися в окладні книги для сплати подушного. Листування нижніх земських судів із казначействами та козацькими начальниками свідчить, що частина їх саботувала указ 1794 р. Так, зокрема у повідомленні Переяславського відповідного суду до однойменного повітового казначейства зазначалося, «что жители части их селений,

избегая дабы в сочиняемую ныне новую ревизию в тех местах, где жительствоуют, записаны не быти»¹², змінювали без узгодження з фіскальними органами місця свого проживання. Суд наголошував, що «чрез таковое жителей удаление с их нынешних жилищ в сочинении ревизии может последовать замешательство»¹³.

Вище згадувалося, що у кінці XVIII українське козацтво, окрім загальнодержавного подушного, сплачувало оброк за право вільного винокуріння. Проте в XIX ст. уряд періодично накладав на них останній, аналогічний тому, котрий платили державні селяни за користування державною землею. Такий підхід пояснюється тим, що «правительство никак не могло определить своего окончательного отношения к казакам – считать их только держателями земли или же наследственными владельцами старозаимочных участков»¹⁴.

У зв'язку з війною 1812 р., коли армії Наполеона стрімко просувалися в глиб імперії, царським рескриптом від 25 червня 1812 р. малоросійському генерал-губернатору, князю Я.І.Лобанову-Ростовському наказувалося приступити до формування козацьких полків у Чернігівській і Полтавській губерніях, за прикладом сформованих на передодні війни графом Віттом на Київщині й Поділлі¹⁵.

Генерал-губернатору вдалося сформувати 9 козацьких кінних полків у Полтавській губернії та 6 – у Чернігівській. Кожен із них складався з 5 ескадронів¹⁶. Видатки лівобережного козацтва на формування цих полків були завеликі. Адже кожен його представник повинен був мати коня, на купівлю якого асигнувалося 100 руб. за рахунок товариства. Окрім цього, необхідні були сідло, уздечка, баклажка для води, сакви для фуражу, скребло і щітка. Одягали й озброювали козаків також за рахунок товариств, з казни видавалися лише патрони¹⁷. Коштом останніх утримувалися ці полки протягом усієї війни.

Незрозуміло, що мав на увазі В.І.Стрельський, коли стверджував, що на формування козацьких полків у «Полтавській і Чернігівській губерніях було зібрано до 160 тисяч карбованців грошей»¹⁸, якщо чернігівський, полтавський та харківський генерал-губернатор В.В.Левашов у квітневій 1836 р. доповіді Миколі I про становище українських козаків зазначав, що «в отечественную войну 1812 года вооружение стоило им 40 миллионов рублей»¹⁹. Якщо взяти до уваги, що 1813 р. на території Малоросійського генерал-губернаторства мешкали 460 905 ревізьких душ козаків²⁰, тобто тих, чийм коштом безпосередньо утримувалися їх полки, то за 4 роки існування цих військових формувань на одну душу припадало 86 руб. 78 коп. і відповідно на один рік – 21 руб. 69 коп., у той час ставка оброчної податі для різних категорій державних селян становили 6 руб. у 1812 р., а з 1813 р. – 8 руб. Тобто безпосередні річні видатки козаків протягом 1812–1816 рр. у середньому на 14 руб. 19 коп. перевищували ті, котрі вони мали б сплатити як оброчну подать.

Однак, на утримання козацьких полків пішла лише частина названої суми. Співробітник Полтавської архівної комісії І.Ф.Павловський, ґрунтуючись на мате-ріалах архіву однойменного губернського правління, навів приклади не лише роз-крадання зібраних відповідними товариствами коштів, а й визискування козаків чиновниками різних рангів, котрі використовували їх гроші для власного збагачення, а не забезпечення боєготовності новосформованих полків²¹.

Враховуючи значні затрати козацьких товариств на формування останніх, малоросійський генерал-губернатор від імені імператора оголосив козакам, що вони «избавляются от всех податей, кроме подъемной* подати»²². Тобто козацтво звільнялося від сплати оброчної податі покладеної на нього іменним указом від 20 лютого 1812 р.²³ З цього приводу, за свідченням І.Ф.Павловського, «30 августа в день тезоименитства Александра I в некоторых полках был прочитан высочайший указ и отслужен молебен»²⁴.

Проте в іменному указі від 8 лютого 1816 р. відносно звільнення малоросійського козацтва від сплати оброчної податі Я.І.Лобановим-Ростовським наголошувалося, що «по предмету сего распоряжения от Комитета министров учинено его императорскому величеству всеподданнейшее представление журналом 17 Сентября 1812 года; но Высочайшего разрешения на оное еще не последовало»²⁵. Лише в листопаді 1813 р. комітет міністрів на запит міністра фінансів графа Гур'єва щодо оподаткування малоросійських козаків вирішив «оставить на том самом основании, как распорядился малороссийский генерал-губернатор»²⁶.

Ставлення козацьких товариств до формування кінних полків для захисту імперії Романових від наполеонівського нашествия не було однозначним. Частина їх вірила у відродження національного війська та старих привілеїв козацтва. Вони навіть виставляли до війська від себе більше рекрутів, ніж це передбачалося в маніфесті Олександра I, тобто більше 4 осіб від кожної сотні ревізьких душ. Інші ставилися до цього процесу без особливого ентузіазму і навіть услід за місцевими поміщиками, частина яких мала опозиційні й профранцузькі настрої²⁷, неохоче брали участь у мобілізації членів товариств до новостворених козацьких полків, намагаючись зменшити кількість рекрутованих. Мали місце випадки, коли товариства замість піклування про сім'ї козаків, котрі перебували в діючій армії, накладали на них значні податкові зобов'язання, як, наприклад, у селі Красному Янівської волості Чернігівського повіту. Його мешканки Запорожчиха та Кулешиха змушені були у листопаді 1813 р. звернутися до чернігівського цивільного губернатора О.П.Бутовича за допомогою, вказуючи, що «казачье общество, невзирая на нашу бедность и службу наших мужей, наступательно изнуряя нас езекуциею, взыскивают подушные и разные казенные и общественные повинности и нас так ставят на уравнение с теми, в которых мужей не имеется к службе, к совершенному нашему бедствию, ибо мы и детей малолетних своих прокормить не в состоянии»²⁸. Документ містить резолюцію губернатора: «Предписать нижнему суду, чтобы подтвердили волостному правлению, дабы просители податями и постоем не были отягощены»²⁹. Вона була виконана наступного дня, й до Чернігівського нижнього земського суду направлено відповідне подання³⁰.

Після завершення війни та повернення козацтва додому граф Гур'єв знову звернувся з клопотанням до Комітету міністрів про стягнення, починаючи з 1815 р.,

* Ймовірно генерал-губернатор хотів відновити традиційне для Лівобережної України подимне, проте і далі йде мова про подушне. Адже назване подимне за об'єктом та ставкою оподаткування відповідало існуючому на той час подушному.

з малоросійського козацтва податків в обсязі, передбаченому лютевим 1812 р. іменним указом. Але «Комитет, не имея разрешения на прежнее представление свое от 17 сентября 1812 года, почел себя не в праве приступить к какой либо отмене учиненных малороссийским генерал-губернатором распоряжений»³¹. Однак, враховуючи аргументацію міністра фінансів, що скарбниця через це щорічно недоотримує 2 712 929 руб., він звернувся 9 лютого 1815 р. до Олександра I за дозволом відмінити розпорядження князю Я.І.Лобанову-Ростовському, але імператор «повелеть соизволил: чтобы взимание с малороссийских казаков оставлено было в настоящем его положении впредь до особого по сему предмету учреждения, которое последует в непродолжительном времени»³². Як бачимо, графа Гур'єва зовсім не цікавило те, що держава на рік опосередковано отримувала у 3,68 раза більше надходжень від лівобережного козацтва, котре власним коштом утримувало 15 полків діючої армії. Проте міністр фінансів не знайшов підтримки в імператора. Але фінансові органи і далі продовжували рахувати козацьку недоїмку з оброчної податі, яку було списано лише 1817 р. Тоді, наприклад, по Полтавській губернії вона становила 6 835 548 руб.³³

У липні 1816 р. іменним указом Олександра I козацькі кінні полки було розформовуються, їхнім командирам наказано негайно розпустити козаків по домівках. У нагороду за службу їм залишалися лише мундирні речі, а щодо фіскального боку взаємовідносин козацтва та центральної влади, то імператор проголошував, що «мы всемиловитейше освобождаем их от всех других податей и сборов, кроме подымной по три рубля и за право винокурения по одному рублю, итого по четыре рубля с души, которыя собирают на прежних основаниях с начала сего года»³⁴. Надходження від указаних податей пропонувалося зберігати в Казенній палаті разом із коштами, які залишаться від 122 980 руб. 57 коп., котрі «остались от обмундирования казаков» після сплати штаб- й обер-офіцерам розформованих полків за 1815 р. та грошима від продажу коней із цих останніх, непридатних до подальшого використання в армії³⁵. Ці кошти, ймовірно, планувалося використати на створення військових поселень з лівобережного козацтва. Адже преамбула цього указу містила тезу царя про те, що «мы с удовольствием приступаем ныне к образованию сего сословия на правилах, воинскому духу его свойственных, долженствующих расширить и упрочить навсегда выгоды его поселения и связать казаков неразрывными узами со всеми прочими военными силами нашими»³⁶.

Але вже через два роки на українське козацтво серпневим іменним указом 1818 р. знову накладалася рекрутська повинність, хоча й підтверджували їхні пільгові податкові зобов'язання, «они оставляются при тех самых податях по 4 руб. с души, кои собираются с них на основании указов моих от 11 июня 1816 года»³⁷. Проте вже наприкінці 1819 р. графу Гур'єву вдається схилити на свій бік Державну раду з питання оподаткування малоросійського козацтва, яке протягом 1812–1819 рр. отримало, на думку російських можновладців, «достаточное вознаграждение за произведенные ими в 1812 году издержки»³⁸. Олександр I погодився з аргументацією міністра та членів Ради, видавши 10 грудня 1819 р. іменний указ, котрим повелів: «с 1 генваря наступающаго 1820 года возобновить с малороссийских казаков сбор оброчного оклада в пользу государственных доходов и вместе с тем распространить на них учрежденныя подати по части путей сообщения, платимые всеми прочими

состояниями казенных поселян»³⁹. Ставка оброчної податі для козаків встановлювалася на рівні, «как она установлена была до 1812 года»⁴⁰, тобто 6 руб. Відтепер загалом вони сплачували по 3 руб. подушного, 6 руб. оброчної податі й по 2 руб. за право вільного винокуріння⁴¹. Чи, дійсно, восьмирічна пільга покривала платежі козацьких товариств на утримання полків? Відомо, що видатки однієї козацької ревізької душі тоді становили в середньому 86 руб. 78 коп., а сума оброчної податі, яку козаки не сплачували в період 1812–1819 рр., дорівнювала 70 руб. Окрім цього, вони не платили збори на утримання шляхів сполучення у розмірі 25 коп. на рік у 1816–1817 рр. та по 30 коп. – у 1818–1819 рр., тобто – ще 1 руб. 10 коп., а разом – 71 руб. 10 коп. Таким чином, фактичні переплати козацтвом за той період становили близько 15 руб., тобто майже ще дворічну ставку оброчної податі. Й це лише формальний фінансовий бік відносин. Адже вона для лівобережного козацтва була незаконною взагалі.

Проблема неправомочності останньої лежала в площині визнання прав козаків на власність земельними наділами, котрі всіляко заперечував міністр фінансів граф Гур'єв. Особливо гостро ця проблема постала 1820 р., коли влада організувала переселення малоросійського козацтва на терени Чорноморського Війська. Бажаючі змінити місце проживання мали повністю розрахуватися з податковими зобов'язаннями. При цьому їм заборонявся продаж власних земель. Необхідно зазначити, що уряд у питанні переселення козаків з Полтавської та Чернігівської губерній на південь до Новоросії й Чорномор'ї діяв за кліше, розробленим у кінці XVIII ст. Фіскальна складова його була напрочуд стабільною і послідовною: фінансові умови цієї міграції були значно гіршими за ті, які пропонувалися іноземним колоністам. Уряд не брав на себе жодних зобов'язань відносно фінансової підтримки переселенців, а вони отримували право залишити свої товариства лише після розрахунку з державою за фіскальними статтями. Так, зокрема Київська казенна палата, звертаючись 23 липня 1795 р. до Переяславського повітового казначейства з питання переселення з Чернігівської губернії 400 душ козаків до Катеринославської, наказувала стягнути належні з них податі та недоїмки до 1796 р. включно⁴². Аналогічні підходи були й під час переселенських кампаній 1806–1809 рр. і 1809–1811 рр. Проте тоді козацькі родини для погашення податкових недоїмок та облаштування на новому місці мали кошти від продажу землі, а 1820 р. з подачі графа Гур'єва їх максимально наблизили до звичайних державних селян, які лише користувалися державними землями й за це сплачували оренду у формі оброчної податі. Міністерство фінансів виступило каталізатором наступу на залишки колишніх козацьких привілеїв, особливо з питань й розпорядження їхніми землями.

Проте в урядових колах не було однастайності щодо цієї проблеми. Державна рада 14 квітня 1823 р. навіть визнала, що «земли малороссийских казаков не зависят от управления Министерства финансов и принадлежат либо казакам собственно на праве дворянском, либо обществам их, не имеют сходства с землями, у казенных крестьян во владении состоящими, которыми заведывают казенные палаты. Почему на будущее время постановить правилом, чтобы дела по землям малороссийских казаков, ежели со стороны казны нет к ним притязаний, не были отсылаемы ни в казенные палаты, ни к министру финансов на заключение»⁴³. Зрозуміло, що така

розв'язка не могла задовольнити главу міністерства фінансів, який через п'ять днів, звернувшись до міністра юстиції Д.І.Лобанова-Ростовського, опротестував це рішення, аргументуючи свою позицію посланнями на закони, котрі раніше забороняли козакам продавати свої землі, а також тим, що вони, як і державні селяни, сплачували оброк. Щоправда, міністр фінансів скромно промовчав про те, що рішення про заборону на продаж козацьких земель та обкладання їх оброком приймалися виключно на вимогу його відомства, котре, маючи хронічний бюджетний дефіцит, значні внутрішні й зовнішні позики, шукало будь-яких шляхів для наповнення скарбниці, а заволодіння майже півмільйоном «нічиїх» ревізьких душ та їхніми землями було для нього досить спокусливим.

Проте, малоросійський генерал-губернатор князь М.Г.Репнін, який змінив на цій посаді князя Лобанова-Ростовського у липні 1816 р., став на захист козаків, намагаючись опротестувати пролобійовану міністром фінансів заборону продавати козакам спадкові землі⁴⁴, підготувавши аналітичну записку з їх історії, в якій висвітлювалися заслуги представників цього стану перед імперією, документально ґрунтуючись на грамотах і указах, підтверджувалася легітимність землеволодіння останнього⁴⁵.

Наступник графа Гур'єва Є.Ф.Канкрін продовжив політику наступу Міністерства фінансів на козацькі привілеї. Першим її результатом стало прийняття в грудні 1823 р. іменного указу про зрівняння з 1 січня 1824 р. малоросійських козаків у платежі оброчної податі з державними селянами, котрі мешкали в тих же губерніях, що й вони⁴⁶. Тобто козацтво Полтавської та Чернігівської губерній відтепер мало сплачувати державні податки в сумі – 11 руб. 30 коп., з яких 8 руб. становила оброчна подать.

У березні 1827 р. новий російський імператор Микола I в іменному указі міністру фінансів графу Канкріну наголошував, що після розгляду, за поданням малоросійського генерал-губернатора князя Репніна, «одобряется предложение ваше, чтоб учиненное по указу 18 декабря 1823 года возвышение оброчной подати с казаков Полтавской и Черниговской губерний двумя рублями с души на сей 1827 год сложить»⁴⁷.

Значні зміни у фінансову політику російського самодержавства щодо українського козацтва спровокували події 1830 р., відомі в історіографії, як польське повстання, для участі у придушенні котрого з малоросійських козаків, як й у 1812 р., що формовано кавалерійські полки. Щоправда 1831 р. їх було лише 8 – «по 732 козаки в шести основних полках та по 170 – у двох резервних»⁴⁸. Їхнє формування обійшлося козацьким товариством у майже півмільйона рублів⁴⁹. Ініціатором створення цих полків виступив малоросійський генерал-губернатор Репнін, котрий поряд із цим запропонував зменшити податковий тиск на козацтво, «Микола I погодився на ліквідацію недоїмок (подушного, водяного і сухопутних податків) і збору за вільну торгівлю спиртними напоями, що накопичилися на 1831 р.»⁵⁰

23 березня 1832 р. імператор адресував іменний указ «О взимании податей: подушной, за право винокурения и оброчной в малороссийских губерниях, вместо ассигнаций, серебряною монетою» міністру фінансів Є.Ф.Канкріну, Микола I погодився на запропонований останнім та схвалений Державною радою експеримент із стягнення податкових платежів із мешканців Лівобережної України срібними

грошима. Проте царський указ наказував місцевим казначействам приймати податі «как ассигнациями и медною монетою, так и серебряною рублевою по желанию платящих»⁵¹. Ставки оподаткування відповідно до цього указу були наступними: «вносить с ревизской души за подать подушную по 90 копеек, за право винокурения по 55 копеек и за оброчную с казенных крестьян по 2 руб. 20 коп., а с малороссийских казаков, с коих ныне, на основании рескрипта моего от 6 мая 1831 года, вместо 8 руб., взимается 4 руб. ассигнациями, по 1 руб. 10 коп. серебром с доплатою дробей в общих суммах менее серебрянаго рубля»⁵². Березневий указ містив нове у фінансній політиці самодержавства, зокрема переводив податкові платежі в двох Малоросійських губерніях з асигнацій на срібло на 1832–1833 рр. До цього лише відповідно до вересневого указу 1801 р. сріблом стягувалися рекрутські гроші у прикордонних поселенців⁵³.

Хоча козацькі полки й не встигли взяти участі в придушенні повстання, однак, цар був задоволений їхньою відданістю престолу і рішучістю послужити імперії. Микола I у червні 1832 р. видав іменний указ, яким урегулював військові та фінансові зобов'язання чернігівського і полтавського козацтва перед державою. У ньому зокрема декларувалося бажання імператора «облегчить их в настоящих повинностях. Мы признали за благо, вместо податей, ими ныне платимых, взимать с них впредь до приведения в действие упомянутых предложений с каждой ревизской души по два рубля серебром в год, включая в сумму сию 55 коп. серебром за право продажи вина»⁵⁴. Даний указ не лише зменшував податкове навантаження на одну ревізьку душу українських козаків, а й пропонував для полегшення податкового тиску товариствам останніх, за їхнім бажанням, «привести между собою в точную известность владеемая каждым семейством земли, и по мере количества оных разложить платеж следующих с общества или селения податей»⁵⁵. Тобто на найвищому рівні визнавалася недосконалість подушної системи стягнення податей та пропонувалося вираховувати податкові зобов'язання членів козацьких товариств відповідно до їхніх земельних володінь. Проте ця новина, як й інші заходи Миколи I, була половинчатою. Адже не скасовувався подушний підхід під час визначення сукупного податкового платежу козацьких поселень чи товариств. На попередньому рівні залишалися лише натуральні та грошові земські повинності. Окрім цього, царський указ припиняв спекуляції різних державних органів щодо козацького землеволодіння, чітко визначивши правовий статус спадкових і набутих земель. Якщо перші могли перебувати в обігу лише серед представників козацького стану, то другі, «преобритенныя казаками по купчим крепостям от дворян или разночинцев, могут быть продаваемы и другим образом, на основании законов отчуждаемы кому бы то ни было без всяких ограничений»⁵⁶. Окрім цього, козаки отримали право в разі черезсмужжя, за дозволом Казенної палати, узгодженим із військовим губернатором, а за його відсутності з цивільним губернатором, обмінювати свої спадкові землі на поміщицькі й різночинські.

Розуміючи, що незавершеність реформування лівобережного козацтва як окремого стану українського населення може призвести до рецидиву зазіхань на нього Міністерства фінансів у плані перетворення останнього на державних селян, М.Г.Рєпнін запропонував створити спеціальну установу для управління ним. Окрім

цього, генерал-губернатор звернув за височайшим дозволом на проведення нового перепису полтавського і чернігівського козацтва. На думку М.Г.Рєпніна, «розмір податку має залежати від кількості працюючих у родині та від площі наділів і визначатися один раз на десять років»⁵⁷. Як експеримент він апробував запропоновану ним систему оподаткування в Полтавському й Чернігівському повітах, у котрих був проведений перепис козаків та з'ясовано площу їхніх земельних ділянок⁵⁸. Імператор підтримав ініціативу малоросійського військового губернатора. В червневому 1833 р. указі Миколи I князю Рєпніну наголошувалося: «Рассмотрев представление ваше о порядке произведения новой переписи малороссийских казаков и о приведении при том в известность земель и имущества их, Я уполномочиваю вас как на исполнение сих предложений чрез особых чиновников, которые имеют быть вами командированы по селениям казаков в то время, когда издан будет Манифест о произведении общей по государству переписи, так и на определение по сей новой переписи немедленно по окончании оной сбора податей»⁵⁹.

Звільнення 1834 р. князя Рєпніна з посади генерал-губернатора призупинило процес оптимізації оподаткування лівобережного козацтва, а податкова політика уряду щодо нього, навіть у найменшому наближенні, була дуже далекою від справедливої й економічно обґрунтованої, що, як свідчать архівні документи, призводило лише до подальшого розорення цієї верстви українського населення. Так, зокрема призначений 1835 р. чернігівським, полтавським і харківським генерал-губернатором В.В.Левашов у всепідданійшій доповіді 1836 р. до Миколи I вказував, що такі заходи, як складання недоїмок чи їхня розстрочка не мали позитивного впливу на козацькі господарства й відповідно на їхню наступну платоспроможність. Адже під час стягнення з козаків їхніх податкових зобов'язань та бюджетних заборгованостей до них застосовувалися «не токмо строгие, но даже жестокие меры... Сверх обыкновенных полицейских побуждений продавались на базарах движимое имущество, рогатый скот, лошади, овцы и, наконец, рублища их и жен их. Невзирая на сии разорительные и для казны вредные меры, недоимка не могла пополниться, и сии-то остатки оной были сложены или рассрочены. Словом сказать, прощалось то, чего казна и без того не могла получить; потому облегчительные меры сии нимало цели своей не достигали»⁶⁰. На думку В.В. Левашова, необхідно було відмінити обов'язок товариства платити недоїмку за неплатників. Адже на Лівобережній Україні земля перебувала в приватній власності козаків й їхні товариства не мали права нею розпоряджатися, а тому вони не могли відповідати за своєчасну сплату податей членами останніх⁶¹. Генерал-губернатор вказував, що 1835 р. з козацьких товариств надійшло 3 805 018 руб. податкових платежів. Проте бідні козаки їх взагалі не платили, середняки внесли лише половину необхідної суми, а заможні «уплатили за других 1 298 148 рублей, или с каждой души по 4 рубля 60 копеек сверх собственного годового оклада»⁶². Міністр фінансів Є.Ф.Канкрін, котрий, за дорученням управляючого справами Комітету міністрів, вивчав доповідь Левашова імператору, справедливо зазначав, що «для отвращения предполагаемых неудобств от взаимной ответственности обществ в платеже податей остается одно средство – то, чтобы ввести предположенный новый образ обложения оными»⁶³. Граф Канкрін, а за ним Комітет міністрів визнали, що покращити платоспроможність козацтва можливо шляхом,

запропонованим М.Г. Рєпніним. «Учреждение нового порядка взимания податей с малороссийских казаков с обложением их и по мере владеемых земель, достояния и промыслов было уже ввиду и, как отозвался министр финансов в присутствии Комитета вместе с другими предположениями бывшего малороссийского военного губернатора, о новом образовании тамошних казаков». Однак вони констатували, що все це «зависит ныне от дальнейшего усмотрения и представления настоящего главного местного начальства»⁶⁴. В.В.Левашов намагався продовжити політику М.Г. Рєпніна щодо українського козацтва та доводив уряду, що зубожіння цієї верстви населення викликано перш за все видатками на спорядження козацьких полків 1812 й 1831 рр., які підірвали їхню платоспроможність, і неможливістю її відновити через систематичний наступ Міністерства фінансів, котре послідовно визискувало його різними заходами податкової політики, якто: підвищення акцизу на сіль у 1814 р. з 20 до 90 коп., що обмежило можливості їхнього чумакування, а 1820 р. взагалі обклало їх оброчною податтю. В листопаді 1836 р. новим генерал-губернатором краю призначається граф О.Г.Строганов.

Наступного 1837 р. ситуація не покращилася. Є.Ф.Канкірін у листі до чернігівського цивільного губернатора генерал-майора Жукова зазначав, що протягом 1836 р. податкові заборгованості козаків цієї губернії зросли з 2162 тис. руб. до 2 448 тис. руб.⁶⁵ Головна господарська контора для малоросійських козаків, до якої звернувся чернігівський губернатор з вимогою вжити негайних заходів для ліквідації їх недоїмок, мусила констатувати, що значні суми відповідних податкових заборгованостей сформувалися ще до створення цієї останньої, тобто протягом 1832–1834 рр., та «время от времени умножаются от начисления пени и процентов»⁶⁶. Стягнення з козаків недоїмок за попередні роки було досить проблематичним. Адже вони через ряд обставин «пришли в крайнюю обнищальность, и третья часть из них, не имея земли, не только платит податных за прежнее время недоимок и долгов по ссудам на продовольствие не в состоянии, даже с великою нуждою снискивают для семейств своих весьма бедное пропитание и содержание заработками»⁶⁷. Окрім цього, на загальну суму недоїмки впливала податкова заборгованість переселенців до Кавказу, котра розкладалася й далі на козацькі товариства⁶⁸.

Негативний вплив на платоспроможність сімей козаків мали різноманітні побори та зловживання місцевих властей. Сучасники свідчили, що «урядники ездят по селам и требуют денег то на подушное, то на земские повинности, то на содержание контор, то на содержание волостных правлений, то на содержание станowych управлений, то на мирские надобности, то на оспопрививателей и т.д. Словом, предлогам ко взысканию денег нет конца, и бедные казаки платят безмолвно, не имея никогда той утешительной уверенности, что все уже заплатили, а напротив того, оставаясь всегда в мучительном ожидании, что через несколько времени опять придут урядники взыскивать с них деньги на какую-либо новую надобность, о которой они прежде и не слышали»⁶⁹.

На кінець 30-х рр. XIX ст., як зазначала Т.Лазанська, сумарна ставка податкових зобов'язань козаків Полтавської губернії становила 13 руб., а Чернігівської – 10 руб. 80 коп.⁷⁰. І це притому, що вони збули звільнені від сплати оброчної податі. Для порівняння скажемо, що державні селяни цих губерній за подушної системи

розкладення мали річне податкове навантаження 11 руб. 30 коп. асигнаціями й мідною монетою.

Після створення Міністерства державних маєтностей 1837 р. козацтво перейшло під його юрисдикцію, тобто ними почала завідувати установа, створена насамперед для управління державними селянами. Подальші законодавчі ініціативи цього відомства 1838–1839 рр. наглядно продемонстрували, що українське козацтво для російської влади було лише особливою групою державних селян, котра мала певні привілеї. Восени 1838 р. міністр державних маєтностей П.Д.Кисельов підтримав ініціативу чернігівського, полтавського та харківського генерал-губернатора О.Г.Строганова перед Комітетом міністрів про дозвіл малоросійським козакам переходити в інші податні стани нарівні з казенними селянами⁷¹. 23 листопада того ж року імператор «высочайше повелеть соизволил: сравнить малороссийских казаков в отношении к переходу в другие податныя сословия с казенными крестьянами с тем, чтобы они исполняли все условия, постановленныя законами при переходе в другия сословия сих последних, чтобы не состояли на рекрутской очереди, не имели за собою недоимок, а также прежде перехода их крепостная казачья земля была непременно продана казакам же на основании высочайшего указа 25 июня 1832 года»⁷².

У жовтні 1839 р. Микола I підтримав рішення Державної ради про виключення з податного звання українських козаків, які вступали до служби по учбовій частині, вчителі чи в університети для навчання. Знову ж таки вони отримували це право на тих же підставах, що й інші представники податних станів, зокрема державні селяни, з виключенням їх із козацького стану – «первых по принятии их в учительское звание, а последних по окончании курса наук и по получении ученой степени, и сообразно сему утвердить в службе по учебной части с исключением из казачьего звания определенных учителями в Пузиковское приходское училище Федора Зайченка и в Змиевское уездное училище Акима Литовченка, а казачьим детям Демьяну и Якову Бубликам по выданным им от казаков местечка Смелаго увольнительным свидетельствам дозволить для продолжения наук поступить в университет»⁷³.

У грудні 1839 р. лівобережне козацтво урівнялося в правах із державними селянами під час переходу у неподатні стани. Приводом для такого рішення стало клопотання козака Полтавської губернії Івана Глоби про дозвіл вступу в ченці. За рапортом графа Кисельова, імператор повелів: «Дозволить малороссийским казакам переходить наравне с государственными крестьянами в неподатныя состояния»⁷⁴.

Для Міністерства державних маєтностей та його місцевих підрозділів існування у своєму підпорядкуванні групи населення особливого стану, котрий мав деякі подібні до державних селян риси, викликало певні труднощі в управлінні. Тому вони навіть у власному діловодстві часто називали лівобережне козацтво державними селянами. Наприклад, у листі Чернігівської палати державних маєтностей до Чернігівського губернатора Шереметева в серпні 1840 р. стосовно надання допомоги постраждалим від пожежі козакам села Кожанови, вказувалося: «Исправляющий должность Новозыбковского окружного начальника рапортом от 26 минувшаго июля № 2123 доносит палате, что *государственные поселяне* (виділено нами – В.О.) села Кожанов Сергеенки, Деркач и Голикова от происшедшего пожара лишились всей постройки, нуждаются в денежном пособии, которое необходимо им оказать, именно: Тимофею,

Василию и Игнату Сергеенкам, Ивану Деркачу и Марии Голиковой, каждому по двадцати пяти рублей серебром»⁷⁵. У той же час вихідні дані листа називають його «Об оказании пособия потерпевшим от пожара казакам села Кожанов»⁷⁶.

Організація громадського управління козацьких товариств за зразком державних селян та покладання на сільські адміністрації спонукання до своєчасного й у повному обсязі внесення податей сприймалися місцевими начальниками порізно, що створювало значне підґрунтя для їхнього свавілля. Наприклад, козацький старшина села Краснопілля Крелевецького повіту Чернігівської губернії І. Олещенко, котрий прибув із двома краснопольцями до підвідомчого йому села Добротова 12 травня 1845 р. для стягнення податей і недоїмок, «ходя по селу Добротову в пьяном виде, взыскивая податные деньги, били людей»⁷⁷. А коли не застали вдома козака Г.Клименка, то за несплату чоловіком податей Олещенко побив палицею його дружину Катерину, яка була на 8-му місяці вагітності й через отримані від побої передчасно народила двох дітей, які майже відразу померли⁷⁸.

Військова кампанія Російської імперії проти Оттоманської Порти, розпочата 1853 р., відома в історіографії, як Східна війна, у результаті низки військових та дипломатичних прорахунків призвела до висадки союзних Туреччині військ на Кримському півострові восени 1854 р. Захист імперії потребував залучення нових людських ресурсів. Уряд у черговий раз звернувся до створення ополчення, котре для українського козацтва знову матеріалізувалося в традиційних для складних військових кампаній першої половини XIX ст. малоросійських полках. Новий імператор Олександр II 7 травня 1855 р. затвердив «Положение о малороссийских конных казачьих полках», яким козаки Полтавської й Чернігівської губернії «по настоящим чрезвычайным обстоятельствам» призывалися «в государственное ополчение на службу временную для защиты веры, престола и отечества»⁷⁹. Відповідно до цього положення було сформовано 6 полків – 4 у Полтавській та 2 в Чернігівській губерніях. Але на відміну від формувань 1812 і 1831 рр., 1855 р. законодавець детально регламентував фінансовий бік цього питання, зазначаючи, що видатки на «устройство и содержание малороссийских полков относятся: одне на счет казачьих обществ, другия на счет дворянских имений Полтавской и Черниговской губерний и, наконец, третия на счет общаго государственнаго земскаго сбора»⁸⁰. Щодо фіскальних зобов'язань козацьких товариств, то вони повинні були забезпечити делегованих ними на службу ополченців трьома сорочками та двома штаньми, внести до місцевих повітових казначейств за квитанціями кошти, визначені Екстраординарним зібранням дворянства для придбання обмундирування для козаків, зокрема шапки, кашкета, галстука, напівжупана, шаровар, шинелі й двох пар чобіт. Окрім цього, товариства мали здати шестимісячну порцію провіанту на продовольство ополченців, виходячи з розрахунку – 10 пудів 35 фунтів муки та 1 пуд 5 фунтів круп на кожного рекрутованого козака⁸¹. Все інше забезпечувалося з інших двох указаних джерел фінансування, озброювалися полки за рахунок держави. Для Полтавщини 4 полки обійшлися в 613 798 руб. 65 ½ коп., з котрих 79 851 руб. 72 ¼ коп. внесли товариства – 57 062 руб. 57 ¾ коп. на обмундирування і 22 789 руб. 14 ½ коп. на 6-місячне продовольство полків, тобто 13% необхідної суми були внесені козацтвом⁸². Вказана вище сума складалася з грошової частини 399 158 руб. 97 коп.⁸³, внесеної через

повітові казначейства, й натуральної. Досить позитивним для товариств було рішення законодавця про їхнє звільнення від сплати «податей и оброчной суммы» за рекрутованих козаків⁸⁴.

Новосформовані кінні полки проіснували до весни 1856 р. й були розпущені. Востаннє російське самодержавство звернулося до практики формування їх у травні 1863 р., коли для допомоги в придушенні польського повстання було сформовано 3 малоросійські кінні козацькі полки – 2 в Полтавській та 1 у Чернігівській губерніях⁸⁵.

На початку 60-х рр. XIX ст. козацтво Полтавської й Чернігівської губерній, попри уніфікаційні заходи владних структур, залишалися особливою групою населення, яка зберігала певні корпоративні права, хоча і значно обмежені російською владою після введення в Україні подушної системи оподаткування. З різних козацьких формувань, що мешкали на теренах імперії, у тому числі й сформованих із колишніх запорожців та реєстрових козаків Гетьманщини, лише на українське козацтво були поширені подушні статті оподаткування. Звід законів Російської імперії зазначав, що від подушної податі вільними були «все вообще казаки, кроме малороссийских. Из сих последних жительствующие вне губерний Черниговской и Полтавской, быв причислены к государственным крестьянам, состоят в одном с ними окладе; жительствующие же в губерниях Черниговской и Полтавской малороссийские казаки составляют особенное сословие между сельскими обывателями (виділення наше. – В.О.), обложены особым, для них установленным окладом»⁸⁶.

¹ С[тороженко] Н. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. – 1897. – №4. – С.124 – 156; №6. – С.460–483; №10. – С.115–131; №11. – С.143–156; №12. – С.332–350;

² Павловский И.Ф. Малороссийское козацье ополчение в 1812 году по архивным данным // Киевская старина. – 1906. – №9. – С.1 – 20; №10. – С.137 – 154.

³ Дружинин Н.М. Указ. соч. – Т.1 – 2.; Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К., 1989.

⁴ Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 – 1830. – К., 1996.

⁵ Шандра В.С. “...Настоящее положение малороссийских козаков”. Всепідданійша доповідь 1836 р. генерал-губернатора В.В. Левашова Миколі I //Архіви України. – 2003. – №1 – 3. – С.29 – 42.

⁶ С[тороженко] Н. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века. // Киевская старина. – 1897. – №6. – С.461.

⁷ Підраховано на основі: Лазанская Т.И. Указ. соч. – С.12.

⁸ ПСЗ. – Т.29. – № 22615. – С.1279.

⁹ С[тороженко] Н. Указ. соч. – С.466.

¹⁰ Лазанская Т.И. Указ. соч. – С.65.

¹¹ Державний архів Київської області (Далі – ДАКиО). – Ф.297. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.148.

¹² Там само. – Арк.40.

¹³ Там само. – Арк.40 зв.

- ¹⁴ Лазанская Т.И. Указ. соч.
- ¹⁵ Павловский И.Ф. Указ. соч. //Киевская старина. – 1906. – №.9. – С.2.
- ¹⁶ Казин В.Х. Казацьки войска: Справочная книга Императорской Главной Квартиры. – Б.м., 1992. – С.35.
- ¹⁷ Детальніше див.: Павловский И.Ф. Указ. соч. – С.5 – 6.
- ¹⁸ Стрельський В.І. Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 року. Стенограма публічної лекції. – К., 1953. – С.20.
- ¹⁹ Шандра В.С. Вказ. праця. – С.34.
- ²⁰ Підраховано за: Лазанская Т.И. Указ. соч. – С.12.
- ²¹ Павловский И.Ф. Указ. соч. – С.14–20.
- ²² ПСЗ. – Т.33. – № 26130. – С.490.
- ²³ Державний архів Полтавської області (Далі – ДАПО). – Ф.83. – Оп.3. – Спр.21. – Арк.10.
- ²⁴ Павловский И.Ф. Указ. соч. – С.6.
- ²⁵ ПСЗ. – Т.33. – № 26130. – С.490.
- ²⁶ Там же.
- ²⁷ Реснт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) – К., 2003. – С.69.
- ²⁸ Державний архів Чернігівської області (Далі – ДАЧО). – Ф.128. – Оп.1. – Спр.1188. – Арк.1.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Там само. – Арк.2.
- ³¹ ПСЗ. – Т.33. – № 26130. – С.490.
- ³² Там же.
- ³³ Центральний державний історичний архів України м. Київ (Далі – ЦДІА). – Ф.267. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.2зв.
- ³⁴ ПСЗ. – Т.33. – № 26309. – С.888.
- ³⁵ Там же.
- ³⁶ Там же. – С.887.
- ³⁷ Там же. – Т.35. – № 27505. – С.544.
- ³⁸ Там же. – Т.36. – № 28021. – С.410.
- ³⁹ Там же.
- ⁴⁰ Там же. – Т.38. – № 29696. – С.1325.
- ⁴¹ ЦДІА. – Ф.267. – Оп.1. – Спр.59. – арк.1зв. – 2.
- ⁴² ДАКиО. – Ф.297. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.210.
- ⁴³ Цит. за: С[тороженко] Н. Указ. соч. – С.482.
- ⁴⁴ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. – К., 2005. – С.107.
- ⁴⁵ Детальніше див.: Репнин Н. Краткая записка о малороссийских козаках //ЧОИДР. – Т.2. – 1864. – С.85–135.
- ⁴⁶ ПСЗ. – Т.38. – № 29696. – С.1323.
- ⁴⁷ 2-е ПСЗ. – Т.2. – №970. – С.262.
- ⁴⁸ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні. – С.108.
- ⁴⁹ Шандра В.С. “...Настоящее положение малороссийских козаков”.
- ⁵⁰ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні.
- ⁵¹ 2-е ПСЗ. – Т.7. – 5246. – С.151.
- ⁵² Там же.
- ⁵³ ПСЗ. – Т.31. – №24101. – С.46.
- ⁵⁴ 2-е ПСЗ. – Т.7. – 5458. – С.401.
- ⁵⁵ Там же.

- ⁵⁶ Там же.
- ⁵⁷ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні. – С.110.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ 2-е ПСЗ. – Т.8. – №6277. – С.367 – 368.
- ⁶⁰ Шандра В.С. “...Настоящее положение малороссийских козаков”. – С.35.
- ⁶¹ Там само. – С.36.
- ⁶² Там само. – С.34.
- ⁶³ Там само. – С.39.
- ⁶⁴ Там само. – С.41.
- ⁶⁵ ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.5217. – Арк.1зв.
- ⁶⁶ Там само. – Арк.7.
- ⁶⁷ Там само. – Арк.7 – 7 зв.
- ⁶⁸ Там само. – Арк.7 зв.
- ⁶⁹ Цит. за: Лазанская Т.И. Указ. соч. – С.71.
- ⁷⁰ Лазанская Т.И. Указ. соч. – С.66.
- ⁷¹ Державний архів Харківської області (Далі – ДАХО). – Ф.31. – Оп.142. – Спр.784. – Арк.70.
- ⁷² 2-е ПСЗ. – Т.13. – О.2. – №11763. – С.331.
- ⁷³ Там же. – Т.14. – О.1. – 12770. – С.762.
- ⁷⁴ Там же. – 13025. – С.959.
- ⁷⁵ ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.8297. – Арк.1.
- ⁷⁶ Там само.
- ⁷⁷ Там само. – Спр.9943. – Арк.1зв.
- ⁷⁸ Там же. – Арк.8 зв.
- ⁷⁹ 2-е ПСЗ. – Т.30. – О.1. – №29288. – С.320.
- ⁸⁰ Там же. – С.323.
- ⁸¹ Там же.
- ⁸² ДАПО. – Ф.83. – Оп.4. – Спр.151. – Арк.8 зв.
- ⁸³ Підраховано нами на основі: ДАПО. – Ф.83. – Оп.4. – Спр.300. – Арк.7–10.
- ⁸⁴ 2-е ПСЗ. – Т.30. – О.1. – №29288. – С.324.
- ⁸⁵ Казин В.Х. Указ. соч.
- ⁸⁶ Уставы о податях, о пошлинах, и о сборах с питей, с свеклосахарного производства, и с табаку. Свод уставов о податях //Свод законов Российской империи. – Т.5. – Санкт-Петербург, 1857. – С.8.